

MARTIN VAN CREVELD
ŻYWIĄC WOJNĘ

Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Monografie” (wybrane pozycje)

Heinz Guderian, *Achtung Panzer!*

Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*

Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*

Juliusz S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna*

Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946

Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*

Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946

Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*

William Balck, *Rozwoj taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*

Frédéric-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*

Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwoj myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*

Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przewidywalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*

Kamil Anduła, *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*

Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*

Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*

Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*

Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*

Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*

Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i ocena*

K. Kubiak, Ł. Nadolski, P. Przeździecki, M. Przybylak, Ł. Przybyło, *Merkawa – miecz Izraela*

MARTIN VAN CREVELD

ŻYWIĄC WOJNĘ

LOGISTYKA OD WALLENSTEINA DO PATTONA

TETRAGON

WARSZAWA

Tytuł oryginału:
Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton. Second edition

Tłumaczenie:
Jan Szkudliński

Redakcja:
Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:
Jolanta Wierzchowska

Indeks:
Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki

Projekt graficzny okładki:
Teresa Oleszczuk

Projekt graficzny książki:
Teresa Oleszczuk

DTP:
Iwona Michniewska, Tadeusz Zawadzki

Mapy:
Tadeusz Zawadzki

Copyright @ 1977, 2004, 2011 by Martin van Creveld

Copyright for the Polish translation © 2014 by Tetragon Sp. z o.o.

Copyright © 2020 by Tetragon Sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Fotografia na I str. okładki: Wyładunek zaopatrzenia na plaży Omaha,
połowa lipca 1944 r. (Naval Historical Center)

Fotografia na stronie tytułowej: niemieckie tabory na froncie wschodnim, 1914 r.
(Bundesarchiv)

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.
kontakt@tetragon.com.pl
www.tetragon.com.pl

Sklep internetowy
www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:
printgroup.pl

ISBN 978-83-63374-87-7

Dla Ludwika i Francien Wijler

Spis treści

Podziękowania	9
Wstęp	11
1. Tło dwóch wieków	15
Tyrania łupiestwa	15
Początki systemu magazynów	23
Epoka linearnej sztuki wojennej	30
„Pępowina z zaopatrzeniem”?	37
2. „Armia maszeruje na żołądkach!”	41
Z Boulogne pod Austerlitz	43
Wiele dróg do Moskwy	56
Wnioski	63
3. Gdy półbogowie jeździli koleją	67
Zaopatrywanie od Napoleona do Moltkego	67
Joker w talii	72
Koleje w wojnie z Francją	77
Logistyka zbrojnej hordy	81
Czy zwycięstwo przybyło na kołach?	87
4. Pęknięte koło.	93
Stadium rozwoju sztuki	93
Logistyka planu Schlieffena	96
Modyfikacje planu	100
Logistyczne aspekty kampanii letniej 1914 r.	103
Stan linii kolejowych	107
Liczebność i uzupełnianie prawoskrzydłowych armii	112
Wnioski	115
5. Rosyjska ruletka.	119
Problemy armii na wpół zmotoryzowanej	119
Planowanie „Barbarossy”	123

Leningrad i Dniepr	128
„Szturm do bram Moskwy”?	137
Wnioski	143
6. Od Syrty po El Alamein.	149
Pustynne komplikacje	149
Pierwsza ofensywa Rommła	150
1942: Annus Mirabilis	159
Wnioski: zaopatrzenie a operacje w Afryce Północnej	164
7. Wojna księgowych.	167
Pułapki planowania	167
Od Normandii po Sekwanę	170
„Szerokim” czy „wąskim” frontem?	176
Wnioski	185
8. Logistyka z perspektywy	189
Postscriptum: dokąd dotarliśmy?	195
I	195
II	197
III	205
IV	210
Uwagi o źródłach.	213
Bibliografia	214
Skorowidz	224

Podziękowania

Niniejsze studium istnieje swe zawdzięcza książce Larry'ego H. Addingtona *The Blitzkrieg Era and the German General Staff, 1865–1941*, która zapoczątkowała moje zainteresowanie logistyką. Profesor Addington życzliwie odpowiadał także na moje zapytania, podobnie jak David Chandler i Christopher Duffy – pracownicy Wydziału Historii Wojskowości Królewskiej Akademii Wojskowej Sandhurst. Pragnę podziękować profesorowi Laurence'owi Martinowi oraz Brianowi Bondowi z londyńskiego King's College za ich pomoc i liczne zachęty. Materiały użyte w rozdziale 7 udostępniła lady Kathleen Liddell Hart w imieniu Liddell Hart Centre for Military Archives. Jestem jej niezwykle wdzięczny za jej gościnność. Moje pobyty badawcze w Londynie sfinansowało częściowo British Council.

Przede wszystkim jednakże pragnę podziękować mojej żonie Rachel; to ona przepisała niektóre rozdziały i cierpliwie znosiła proces powstawania tej książki.

M. v. C., Londyn, 28 lipca 1976 r.

**Żołnierze plądrują gospodarstwo wiejskie podczas wojny trzydziestoletniej.
Obraz Sebastiana Vranca. (DHM)**

Wstęp

Jomini definiuje logistykę jako sztukę przemieszczania armii, w skład której wchodzi także zapewnienie regularnego przybywania kolumn z zaopatrzeniem oraz wytyczanie i organizowanie (...) linii zaopatrzeniowych¹. Zestawiając to, powstaje definicja logistyki jako sztuki przemieszczania i zaopatrywania armii, której to definicji używać będę w książce.

Zamierzeniem niniejszego studium jest wyjaśnienie problemów związanych z przemieszczaniem i zaopatrywaniem armii oraz tego, jak z biegiem lat na problemy te wpływał rozwój techniki, struktur organizacyjnych i inne czynniki; przede wszystkim jednakże praca ma służyć zbadaniu wpływu logistyki na sztukę operacyjną w ciągu kilku ostatnich wieków.

Tak jak o polityce, o strategii również mówi się jako o sztuce osiągnięcia rzeczy możliwych. Jednakże to, co możliwe do osiągnięcia, definiowane jest nie tylko przez liczebność, doktrynę, uzbrojenie, taktykę i sprawność wywiadu, ale przede wszystkim przez twarde fakty takie jak: potrzeby zaopatrzeniowe, dostępne i przewidywane źródła zaopatrzenia, struktura organizacyjna i administracyjna, dostępność środków transportu oraz stan linii komunikacyjnych. Każdy dowódca, zanim w ogóle zacznie myśleć o manewrach, wydawaniu bitew, maszerowaniu tu czy tam, rozbijaniu, oskrzydłaniu, okrążaniu czy niszczeniu wojsk przeciwnika – czyli o kwestiach operacyjnych – musi (a przynajmniej powinien) przede wszystkim upewnić się, że będzie w stanie dostarczyć każdemu ze swych żołnierzy dziennie 3 tysiące kalorii. Jeśli ich nie dostarczy, w krótkim czasie jego żołnierze staną się beзуżyteczni. Musi pomyśleć, czy istnieją drogi, po których w odpowiednim czasie dotrą oni w wyznaczone miejsca, i czy poruszanie się tymi drogami nie zostanie utrudnione wskutek niedoboru lub nadmiaru środków transportu.

Być może do tego nie jest potrzebny żaden geniusz strategii, ale żmudna praca i chłodna kalkulacja. Choć kalkulacja ta ma znaczenie absolutnie podstawowe, jej oddziaływanie na wyobraźnię jest bardzo nikłe. To zapewne z tej przyczyny tak rzadko biorą ją pod uwagę historycy wojskowości, w efekcie czego na kartach opracowań historyczno-wojskowych armie często wydają się zdolne maszerować w dowolnym kierunku, w dowolnym tempie i na dowolne odległości, zależnie tylko od woli ich dowódców. W rzeczywistości tak nie jest, a ignorowanie tego owocowało operacyjną klęską zapewne częściej niż przeciwdziałanie przeciwnika.

Choć twierdzi się, że historycy cywile są szczególnie skłonni do ignorowania znaczenia logistyki², autor niniejszej pracy nie stwierdził, by niedopatrzenie to ograniczało się tylko do pewnych kategorii badaczy. Talenty operacyjne i strategiczne Napoleona zainteresowały całe zastępy

¹ A.H. Jomini, *The Art of War*, Philadelphia 1873, s. 225.

² R. Glover, *War and Civilian Historians*, „Journal of the History of Ideas” (1957), s. 91.

teoretyków, historyków i żołnierzy jednogłośnie dowodzących, iż stanowiły one naturalne, a wręcz nieuniknione rozwinięcie doświadczeń z przeszłości. Jedynym aspektem napoleońskiej sztuki wojennej wciąż uważanym za fundamentalnie odmienny od wszystkiego, co było wcześniej, jest aspekt logistyczny, co samo w sobie dowodzi zaniedbywania tej kwestii. Podobnie nikt dotychczas nie zbadał szczegółowo działań, dzięki którym możliwe było wyżywienie dwustutysięcznego miasta i przemieszczanie go o 25 kilometrów dziennie. Inny przykład: choć wszystkie spośród ogromnej liczby opracowań kampanii Rommla w Afryce Północnej wymieniają kłopoty zaopatrzeniowe jako najważniejszą przyczynę niepowodzenia niemieckiego dowódcy, dotychczas żaden autor nie zainteresował się liczbą ciężarówek, jakimi dysponował Afrika Korps, ani też wolumenem zaopatrzenia, jakie ciężarówki te mogły przewieźć na daną odległość w danym czasie.

Nawet gdy autorzy biorą pod uwagę kwestie logistyczne, czynią to w sposób skrajnie uproszczony. Jaskrawym tego przykładem krytyka planu Schlieffena dokonana przez Liddell Harta: choć koncentrował się w niej na kwestiach logistycznych, nie wziął pod uwagę zapotrzebowania armii niemieckich na zaopatrzenie, nie wspominał słowem na temat organizacji dostaw zaopatrzenia i zupełnie zignorował mapę połączeń kolejowych³. Zamiast tego mamy stwierdzenie, iż obwód koła jest dłuższy od jego średnicy, co przywodzi na myśl rzekomo „geometryczny” system wojny, tak ukochany przez osiemnastowiecznych pisarzy wojskowych. To właśnie stwierdzenie powtarzane i przyjmowane przez innych autorów jako „dowód” na to, że plan Schlieffena, opracowany wszak przez całe pokolenie świetnie wyszkolonych oficerów sztabowych, był niewykonalny z przyczyn logistycznych!

Jest jasne, że takie analizy nie wystarczą. Zamiast nich w niniejszym studium zadane zostaną fundamentalne pytania: jakie czynniki logistyczne wpływały na działania operacyjne? Jak zorganizowane było przemieszczanie armii i zaopatrywanie jej w marszu? Jak organizacja ta wpływała na planowany i faktyczny przebieg kampanii? Co można było zrobić inaczej, by uniknąć niepowodzenia? Gdy tylko to możliwe, staram się, tak jak w rozdziałach 5, 6 i 7, odpowiedzieć na te pytania nie opierając się na spekulacjach, ale na konkretnych danych źródłowych i obliczeniach. Nawet jednak w przypadkach, gdy dostępne źródła nie pozwalają na tak szczegółową analizę, można wciąż badać główne czynniki logistyczne i ich wpływ na działania operacyjne. Można to zrobić, zamiast poddawać się stereotypom takim jak ten o osiemnastowiecznej „magazynowej” czy też napoleońskiej „łupieżczej” sztuce wojennej.

Podjęcie się studium nad logistyką i jej wpływem na sztukę operacyjną na przestrzeni półtora wieku jest zadaniem bardzo ambitnym. By zmieścić tę problematykę w jednej książce, bez ograniczenia się do uogólnień, wybrałem kilka kampanii prowadzonych między rokiem 1805 a 1944 (z rozdziałem wprowadzającym o działaniach w wieku XVII i XVIII), stanowiących przykłady różnych aspektów badanego problemu. Zatem kampania zakończona kapitulacją pod Ulm uważana jest powszechnie za najbardziej błyskotliwy przykład dokonań armii żywiącej się tym, co znajdzie na miejscu, podczas gdy kampania roku 1812 jest próbą wykorzystania konnego transportu celem przezwyciężenia problemu, którego przezwyciężenie przy dostępnych wówczas środkach technicznych było niemożliwe; być może zresztą byłoby także niemożliwe przy użyciu środków oferowanych przez współczesną cywilizację przemysłową. O wojnie prusko-francuskiej z 1870 r. mówi się, iż przyniosła rewolucję w postaci zastosowania wojskowego kolei, zaś kam-

³ Patrz tegoż wstęp do G. Ritter, *The Schlieffen Plan*, London 1957, s. 6–7.

pania roku 1914 pozwala poznać ograniczenia wiążące się z tym właśnie środkiem transportu. Niemiecka kampania przeciw ZSRR w roku 1941 stanowi interesujący przykład działań armii znajdującej się w stadium przejściowym do pełnej motoryzacji, zaś w 1944 r. mamy do czynienia z całkowicie zmotoryzowanymi wojskami aliantów. Kampanie Rommla w Afryce Północnej także są interesujące, gdyż były jedyne w swoim rodzaju. Przez cały czas koncentrować będę się na najbardziej przyziemnych czynnikach – żywności, amunicji, środkach transportu – nie zaś na abstrakcyjnym teoretyzowaniu. Czy mi się to udało – niech ocenią czytelnicy.

Furażer – rycina z *Mes rêveries* Maurycego Saskiego
(<http://www.kronoskaf.com>)

Uwagi o źródłach

Ze względu na szerokie ramy czasowe i rzeczowe niniejszej książki, użyto bardzo różnorodnych rodzajów źródeł. Poza pierwszym rozdziałem, który ma charakter wprowadzający, podjęto starania celem znalezienia wszystkich dostępnych źródeł na temat każdej z kampanii. Nie zawsze było to możliwe. Brakowało ich szczególnie dla trzeciego i czwartego rozdziału (kampanie 1870 r. i 1914 r.), gdyż praktycznie wszystkie źródła archiwalne zostały zniszczone w czasie II wojny światowej. Dlatego przy pisaniu tych rozdziałów trzeba było sięgać po wspomnienia i inne źródła publikowane, w części źródła wtórne, gdyż tylko te się zachowały.

Podczas gdy większość dokumentów związanych z kampaniami Napoleona została opublikowana przez Alomberta-Colina i Fabry'ego, udało się odszukać sporo dodatkowych materiałów w Dépôt de la Guerre w Vincennes. Jeśli chodzi o kampanie II wojny światowej, wykorzystałem wszystkie materiały archiwalne, do których udało mi się dotrzeć; znaczna ich część nie była nigdy wcześniej wykorzystywana przez historyków. Oczywiście poszukiwałem także informacji we wszystkich źródłach publikowanych.

W bibliografii, z nielicznymi wyjątkami, wymieniono tylko te źródła, na które powołuję się w tekście. Gdzie to możliwe, korzystałem z angielskich przekładów prac autorów zagranicznych. Ponieważ każdy z rozdziałów tej książki dotyczy określonego okresu, uznałem za słuszne podzielić tak samo bibliografię. Jednakże książki użyte w więcej niż jednym rozdziale zostały wymienione tylko raz.

Bibliografia

■ WPROWADZENIE

Glover R., *War and Civilian Historians*, „Journal of the History of Ideas” 1957, s. 91–102
Jomini A.H., *The Art of War*, Philadelphia 1873

■ ROZDZIAŁ 1

André L., *Michel Le Tellier at l'Organisation de l'Armee Monarchique*, Paris 1906
André L. (red.), *Le Testament Politique du Cardinal de richelieu*, Paris 1947
Aubry Ch., *Le Revitaillement des Armées de Frédéric Le Grand et de Napoléon*, Paris 1894
Audouin X., *Histoire de l'Administration de la Guerre*, Paris 1811
Basta G., *Il Maestro di Campo Generale*, Venezia 1606
Bölcker G.A., *Schola Militaris Moderna*, Frankfurt am Main 1685
de Catt H., *Frederick the Great; the Memoirs of his Reader*, Boston 1917
Cherul M.A. (red.), *Letres de Mazarin*, Paris 1872
von Clausewitz C., *Hinterlassene Werke*, Berlin 1863
Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Berlin 1920, Bd. IV
Dupré d'Aulnay, *Traité générale des subsistances militaires*, Paris 1744
Duyck A., *Journaal*, red. L. Muller, Den Haag 1886
Fortescue J., *The Early History of Transport and Supply*, London 1928
Greene W.W., *The Gun and its Development*, London 1885
Guibert J.A.H., *de Essai Générale de Tacticque*, Paris 1803
Hammerskjöld, *Ur Svenska Artilleriets Hävder*, załącznik do „Artillerie-Tidskrift”, 1941–1944
Hardre J. (red.), *Letters of Louvois*, Chapel Hill 1949
Hondius H., *Korte Beschrijving ende afbeelding van de generale Regelen van de Fortificatie*, Den Haag 1624
Korn J.F., *Von den Verpflegungen der Armeen*, Breslau 1779
Lefevre J., *Spinola et la Belgique*, Paris 1947
Liddell Hart B.H., *The Ghost of Napoleon*, London 1932
Lorenzen Th., *Die schwedische Armee im Dreissigjährigen Kriege*, Leipzig 1894
Luvaas J. (red.), *Frederick the Great on the Art of War*, New York 1966
Marichel P. (red.), *Mémoires du Maréchal du Turenne*, Paris 1914
Meixner O., *Historischer Rückblick auf die Verpflegung der Armeen im Felde*, Wien 1895
Millner J.A., *A Compendious Journal of all the Marches, Famous Battles, Sieges (...) in Holland, Germany and Flanders*, London 1773
Monro R., *His Expeditions with the Worthy Scots Regiment*, London 1694
Montecuccoli R., *Opere*, Milan 1907

- Murray G. (red.), *The Letters and Dispatches of John Churchill, First Duke of Marlborough*, London 1845
- Parker G., *The Army of Flanders and the Spanish Road*, Cambridge 1872
- Perjes G., „Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* nr 16
- Pieri P., „La Formazione Dottrinale de Raimondo Montecuccoli”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 10, s. 92–115
- Pieri P., *Principe Eugenio di Savoia, la Campagna del 1706*, Roma 1936
- Puységur, *Art de la Guerre par principes et règles*, Paris 1743
- Redlich F., „Contributions in the Thirty Years' War”, *Economic History Review*, 1959, s. 247–254
- Redlich F., „Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries”, *Kyklos* 1957, s. 186–193
- Ritter M., „Das Kontributionsystem Wallensteins”, *Historische Zeitschrift* 90, s. 193–247
- Roberts M., *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611–1632*, London 1958
- Roberts M., *The Military Revolution*, Belfast 1956
- Rohan, Hendir Duc de, *Le Parfait Capitaine*, Paris 1636
- Rousset C., *Histoire de Louvois*, Paris 1862
- Saxe M. [Maurycy Saski], *Reveries, or Memoirs on the Art of War*, London 1957
- Schweren J.B.J.N. van der (red.), *Brieven et Uitgegeven Stukken van Arend van Dorp*, Utrecht 1888
- Scoullier R.E., „Marlborough's Administration in the Field”, *Army Quarterly* 95, s. 196–208
- Smitt, *Zur näheren Aufklärung über den Krieg von 1812*, Leipzig 1861
- Spaulding Q.L., Nickerson H., Wright J.W., *Warfare*, London 1924
- Stevens S., *Castramentation, dat is Legermething*, Rotterdam 1617
- Taylor F., *The Wars of Marlborough 1702–1709*, London 1921
- Tingsten L., „Nagra data angående Gustaf II Adolfs basering och operationsplaner i Tyskland 1630–1632”, *Historisk Tidskrift* 1928, s. 322–337
- Vauban S. le Petre de, *Traité des Sièges et del'Attaque des Places*, Paris 1828
- Vault F.E. (red.), *Mémoires militaires relatifs à la Succesion d'Espagne sous Louis XIV*, Paris 1636
- Wijn J.W., *Het Krijgswesen in den Tijd van Prins Maurits*, Utrecht 1934
- Zanther F.W. von, *Freyer Auszug aus des Herrn Marquis von Santa-Cruz de Marzenado*, Göttingen 1775

▣ ROZDZIAŁ 2

Niepublikowane materiały z Depôt de la Guerre, Vincennes:

Teczka	numer	tytuł
C2	3	Correspondance de la Grande Armée, 21–30 IX 1805
C2	4	Correspondance de la Grande Armée, 1–10 X 1805
C2	6	Correspondance de la Grande Armée, 21–31 X 1805
C2	8	Correspondance de la Grande Armée, 16–30 XI 1805
C2	120	Correspondance de la Grande Armée, 16–31 III 1812
C2	122	Correspondance de la Grande Armée, 1–15 IV 1812
C2	524	Correspondance de la Grande Armée, 1812

Publikacje

Alombert P.C., Colin J., *La Campagne de 1805 en Allemagne*, Paris 1902

- Bernhardi, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des kaiserlich-russischen Generals von der Infanterie Carl Friedrich von Toll*, Leipzig 1865
- Brown N., *Strategic Mobility*, London 1963
- Bülow A. von, *Lehrsätze des neueren Krieges oder reine und angewandete Strategie*, Berlin 1906
- Cänrcin, *Über die Militärökonomie im Frieden und Krieg*, St. Petersburg 1921
- Caulaincourt A. de, *With Napoleon in Russia, the Memoirs of Général de Caulaincourt*, New York 1935 (wydanie polskie: *Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r.*, Gdańsk 2006)
- Chandler D., *The Campaigns of Napoleon*, New York 1966
- Chuquet A., *1812, la Guerre de Russie*, Paris 1912
- Clausewitz C. von, *The Campaign of 1812 in Russia*, London 1843
- Colin J., *L'Education Militaire de Napoléon*, Paris 1901
- Correspondence de Napoléon Premier*, Paris 1863–
- Dumas M., *Précis des Evénements Militaires 1799–1814*, Paris 1822
- Fabry L.G., *Campagne de Russie 1812*, Paris 1912
- Fortescue J. (red.), *Notebook of Captain Coignet*, London 1928
- Grouard (red.), *Mémoires écrits en Sainte Hélène*, Paris 1822–
- Hyatt A.H.J., „The Origins of Napoleonic Warfare: a Survey of Interpretations”, *Military Affairs* 1966, s. 177–185
- Krauss A., *Der Feldzug von Ulm*, Wien 1912
- Montholon C.J.F.T. (red.), *Recits de la captivité de l'empereur Napoléon à Sainte Hélène*, Paris 1847
- Nanteuil H. de, *Daru et l'Administration militaire sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1966
- Perjes G., „Die Frage der Verpflegung im Feldzuge Napoleons gegen Russland”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 1968, s. 203–231
- Picard (red.), *Napoléon, Précepts et Jugements*, Paris 1913
- Quimby A., *The Background to Napoleonic Warfare*, New York 1957
- Séгур P. de, *Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l'année 1812*, b.m.r.w.
- Tarlé E., *Napoleon's Invasion of Russia 1812*, London 1942
- Tulard J., „La Dépôt de la Guerre et la préparation de la Campagne en Russie”, *Revue Historique de l'Armée* 1969
- Ullmann J., *Studie über die Ausrüstung sowie über das Verpflegs- und Nachschubwesen im Feldzug Napoleon I gegen Russland im Jahre 1812*, Wien 1891
- Vie Politique et Militaire de Napoléon, racontée par lui même*, Bruxelles 1844

■ ROZDZIAŁ 3

- Anonim, *De l'Emploi des Chemins de Fer en Temps de Guerre*, Paris 1889
- Blumenthal, *Tagebücher*, Stuttgart 1902
- Boehn H. von, *Generalstabgeschäfte: ein Handbuch für Offiziere aller Waffen*, Potsdam 1862
- Bondick E., *Geschichte des Ostpreussischen Train-Bataillon Nr.1*, Berlin 1903
- Budde H., *Die französischen Eisenbahnen in deutschen Kriegsbetriebe 1870/71*, Berlin 1904
- Clausewitz C. von, *On War*, London 1904
- Craig G.A., *The Battle of Königgratz*, London 1965
- Engelhardt W., *Rückblicke auf die Verpflegungsverhältnisse im Kriege 1870/71*, Beiheft zum Militärwochenblatt 1901
- Ernouf, *Histoire des Chemins de Fer Français pendant la Guerre Franco-Prussienne*, Paris 1874
- François H. von, *Feldverpflegung bei der höheren Kommandobehörden*, Berlin 1913

- Fransecky E. von, *Denkwürdigkeiten*, Berlin 1913
- Goltz C. von der, *Eine Etappenerinnerung aus dem Deutsch-Französischen Kriege von 1870/71*, Beiheft zum Militärwochenblatt, 1910
- Heine W., „Die Bedeutung der Verkehrswege für Planung und Ablauf militärischer Operationen“, *Wehrkunde* 1965, s. 424–429
- Hesse von, *Der Einfluss der heutigen Verkehrs- und Nachrichtenmittel auf die Kriegsführung*, Beiheft zum „Militärwochenblatt“, 1866
- Hille, Meurin, *Geschichte der preussischen Eisenbahntruppen*, Berlin 1910
- Hold A., „Requisition und Magazinsverpflegung während der Operationen“, *Organ der Militär-Wissenschaftlichen Vereine*, 1978, s. 405–487
- Howard M., *The Franco-Prussian War*, London 1961
- Hozier H.M., *The Seven Weeks' War*, London-New York 1871
- Jacqmin F., *Les Chemins de fer pendant la guerre de 1870–71*, Paris 1872
- Kaehne H., *Geschichte des Königlich Preussischen Garde-Train-Bataillon*, Berlin 1903
- Layritz O., *Mechanical Traction in War*, repr. Newton Abbot 1973
- Lehmann G., *Die Mobilmachung von 1870/71*, Berlin 1905
- List F., „Deutschlands Eisenbahnsystem im militärischer Beziehung“, w: *Schriften, Reden, Briefe*, red. E. von Beckerath, O. Stühler, Berlin 1929
- Louard C.E., *Field Railways and their General Application in War*, *Journal of the Royal United Services Institute*, 1873, s. 693–715
- McElwee W., *The Art of War, Waterloo to Mons*, London 1974
- Meinke B., *Beiträge zur frühesten Geschichte des Militäreisenbahnwesens*, *Archiv für Eisenbahnwesen*, 1938, s. 293–319
- Molnar H. von, „Über Ammunitions-Ausrüstung der Feld Artillerie“, *Organ der Militär-Wissenschaftlichen Vereine*, 1879, I, s. 585–614
- Moltke H. von, *Dienstschriften*, Berlin 1898
- Moltke H. von, *Militärische Werke*, Berlin 1911
- Niox M., *De l'Emploi des Chemins de Fer pour les Mouvements Stratégiques*, Paris 1873
- Pönitz K E. von, *Die Eisenbahnen und ihre Bedeutung als militärische Operationslinien*, Adorf 1853
- Roginat A. de, *Considérations sur l'art de la Guerre*, Paris 1816
- Schreiber, *Geschichte des Brandenburgischen Train-Bataillons Nr. 3*, Berlin 1904
- Shaw G.C., *Supply in Modern War*, London 1938
- Showalter D.E., *Railways and Rifles: The Influence of Technological Developments on German Military Thought and Practice, 1815–1865*, praca doktorska napisana na Uniwersytecie Minnesota, 1969)
- Stoffel, *Rapports Militaires 1866–1870*, Paris 1872
- Whitton F. E., *Moltke*, London 1921
- Wilhelm [I] Rex, *Militärische Schrifte*, Berlin 1897
- H.L.W., *Die Kriegführung unter Benützung der Eisenbahnen*, Leipzig 1868

▣ ROZDZIAŁ 4

- Addington L.H., *The Blitzkrieg Era and the German General Staff, 1865–1941*, New Brunswick 1971
- Anonim, *Der Krieg, Statistisches, Technisches, Wirtschaftliches*, Munchen 1914
- Anonim, *Die kritische Transportweite im Kriege*, „Zeitschrift für Verkehrswissenschaft“ 1955, s. 119–124

- Analysis of the Organization and Administration of the Theater of Operations of the German 1. Army in 1914*, niepublikowane studium US Army War College, Washington 1931
- Analytical Study of the March of the German 1. Army, August 12–24 1914*, niepublikowane studium sztabowe, US Army War College, Washington 1931
- Asprey R., *The Advance to the Marne*, London 1962
- Baumgarten-Crusius A. von, *Deutsche Heeresführung im Marnefeldzug 1914*, Berlin 1921
- Behr H. von, *Bei der fünften Reserve Division im Weltkrieg*, Berlin 1919
- Bernhardi F. von, *On War of Today*, London 1912
- Binz G.L., „Die stärkere Bataillone”, Wehrwissenschaftliche Rundschau, nr 9, s. 63–85
- Bloem W., *The Advance from Mons*, London 1930
- Cochenhause F. von, *Heerführer des Weltkrieges*, Berlin 1939
- Earle E.M., *Makers of Modern Strategy*, repr. New York 1970
- Falkenhausen von, *Der Grosse Krieg der Jetztzeit*, Berlin 1909
- Flammer Ph.W., „The Schlieffen Plan and Plan XVII: A Short Critique”, *Military Affairs*, vol. 30, no. 4 (1967), s. 207–212
- Förster W., *Graf Schlieffen und der Weltkrieg*, Berlin 1921
- Föst Hans, *Die Dienst des Trains im Kriege*, Berlin 1908
- François H. von, *Marneschlacht und Tannenberg*, Berlin 1920
- Gackenholtz H., *Entscheidung in Lothringen 1914*, Berlin 1933
- Goltz C. von, *The Nation in Arms*, London 1913
- Groener W., *Der Feldherr wider Willen*, Berlin 1931
- Groener W., *Lebenserinnerungen*, Göttingen 1957
- Hauesseler H., *General Wilhelm Groener and the Imperial German Army*, Madison 1962
- Hausen M.K. von, *Erinnerungen an den Marnefeldzug 1914*, Leipzig 1920
- Helfferrich K. von, *Der Weltkrieg*, Berlin 1919
- Henniker A.M., *Transportation on the Western Front, 1914–18*, London 1937
- Heubes M., *Ehrenbuch der deutschen Eisenbahner*, Berlin 1930
- Jäschke G., „Zum Problem der Marne-Schlacht von 1914”, *Historische Zeitschrift* 190, 1960, s. 311–348
- Jochim Th., *Die Operationen und Rückwärtigen Verbindungen der deutsche 1. Armee in der Marneschlacht von 1914*, Berlin 1935
- Justrow K., *Feldherr und Kriegstechnik*, Oldenburg 1933
- Kabisch E., *Streitfragen des Weltkrieges 1914–1918*, Stuttgart 1924
- Kluck A. von, *Der Marsch auf Paris und die Marneschlacht 1914*, Berlin 1920
- Kretschmann W., *Die Wiederherstellung der Eisenbahnen auf dem westlichen Kriegsschauplatz*, Berlin 1922
- Kuhl H. von, *Der deutsche Generalstab in Vorbereitung und Durchführung des Weltkrieges*, Berlin 1920
- Kuhl H. von, Bergmann J. von, *Movements and Supply of the German First Army during August und September 1914*, Fort Leavenworth 1920
- Ludendorff E., *The General Staff and its Problems*, Berlin 1920
- Marx W., *Die Marne, Deutschlands Schicksal?*, Berlin 1932
- Moltke H. von, *Die deutsche Tragödie an der Marne*, Berlin 1922
- Moltke H. von, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877–1916*, Berlin 1922
- Müller-Löbnitz W., *Die Sendung des Oberstleutnants Hentsch am 8–10 September 1914*, Berlin 1922
- Napier C.S., „Strategic Movement by Rail in 1914”, *Journal of the Royal United Services Institute* vol. 80, no 518, 1935, s. 69–93, 361–380

- Napier C.S., „Strategic Movement over Damaged Railways in 1914”, *Journal of the Royal United Services Institute* vol. 81, no 522, 1936, s. 315–346
- Militärgeographische Beschreibung von Nordost Frankreich, Luxemburg, Belgien und dem südlichen Teil der Niederlande und der Nordwestlichen Teil der Schweiz*, red. OHL, Berlin 1908
- Taschenbuch für den Offizier der Verkehrstruppen*, red. OHL, Berlin 1913
- Poseck M. von, *Die deutsche Kavallerie 1914 in Belgien und Frankreich*, Berlin 1921
- Pratt E.A., *The Rise of Rail-Power in War and Conquest, 1833–1914*, London 1916
- Der Weltkrieg. Bearbeitet im Reichsarchiv*, Berlin 1912–
- Der Weltkrieg. Das deutsche Feldeisenbahnwesen*, Berlin 1928
- Riebecke O., *Was brauchte der Weltkrieg?*, Berlin 1936
- Ritter G., *The Schlieffen Plan. Critique of a Myth*, London 1957
- Rohs H., *Schlieffen, Ein Lebens- und Charakterbild für das deutsche Volk*, Berlin 1921
- Schlieffen A. von, *Gesammelte Schriften*, Berlin 1913
- Schwarte M., *Die militärische Lehre des grossen Krieges*, Berlin 1923
- Tappen A. von, *Bis zur Marne*, Oldenburg 1920
- Villate R., „L'Etat matériel des armées allemandes en Août et Septembre 1914”, *Revue d'Histoire de la Guerre Mondiale* 4, s. 310–326
- Voorst tot Voorst J.J.G. van, *Over Roermond!*, załącznik do „De Militaire Spectateur” 92
- Wallach J.L., *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, Frankfurt am Main 1967
- Wrissberg E., *Heer und Waffen*, Leipzig 1922

▣ ROZDZIAŁ 5

Źródła niepublikowane⁷³⁴

- Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg im Breisgau
- AOK 2/O.Qu., Anlagen zum KTB, sygn. 16773/14
- AOK 4/O.Qu., Anlagen zum KTB, sygn. 17847/3, 17847/4, 17847,5
- AOK 9/O.Qu., KTB, sygn. 13904/; Anlagen zum KTB sygn. 13904/2, 13904/4, 13904/5
- Aussenstelle OKH/Gen.Qu./HGr. Süd, KTB sygn. 27927/1, Anlagen zum KTB sygn. 2792%
- Pz.Gr. 1/O.Qu., KTB sygn. 16910/46
- Pz.Gr. 2/O.Qu., KTB sygn. RH 21-2/v819, Anlagen zum KTB sygn. RH 21-2/v823, RH 21-2/v829. H 10-5½
- Pz.Gr. 4/O.Qu. KTB sygn. 22392/1, Anlagen zum KTB sygn. 13094/5, 22393/22, 22392/23

Mikrofilmy⁷³⁵

- Aussenstelle OKH/Gen.Qu./HGr. Nord KTB, GMR/T-311/111/714934
- Aussenstelle OKH/Gen.Qu./HGr. Süd, Anlagen zum KTB, GMR/T-31½64/000365
- Eisenbahnpionierschule, varia, GMR/T-78/259/6205611
- Grukodeis C., varia, GMR/T-78/259/6204883
- Varia dotyczące wojsk kolejowych, GMR/T-78/259/6204125

⁷³⁴ W dokumentach archiwalnych istnieje rozbieżność co do formalnej nazwy tego dowództwa. Aussenstelle OKH/Gen.Qu./HGr. Süd niekiedy nazywane było Gen.Qu./Aussenstelle Süd. Pz.Gr. 2 czasami określana była jako „Armeegruppe Guderian”. By uniknąć zamieszania, zdecydowałem się ujedynolicić nazewnictwo.

⁷³⁵ Niektóre teczki nie posiadają tytułów; podane angielskie tytuły to przybliżony opis zawartości.

Źródła publikowane

- Beaulieu W.C., *Generaloberst Erich Hoepner*, Neckargemund 1969
- Beaulieu W.C., „Sturm bis Moskaus Tore”, *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, 1956, s. 349–365, 423–439
- Bork M., „Das deutsche Wehrmachttransportwesen – eine Vorstufe europäischer Verkehrsführung”, *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 2, 1952, s. 50–56
- Cecil R., *Hitler's Decision to Invade Russia 1941*, London 1975
- Creveld M. van, *Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue*, Cambridge 1973
- Creveld M. van, *Warlord Hitler: Some Points Reconsidered*, *European Studies Review* 4, 1974, s. 557–579
- Friedenburg F., „Kann der Treibstoffbedarf der heutigen Kriegsführung überhaupt befriedigt werden?”, *Der deutsche Volkswirt*, 16 kwietnia 1937
- Guderian H., *Panzer Leader*, London 1953
- Halder F., *Kriegstagebuch*, Stuttgart 1961–1963
- Haupt W., *Heeresgruppe Nord 1941–45*, Bad Nauheim 1966
- Hillgruber A., *Hitlers Strategie*, Frankfurt am Main 1965
- International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals*, Nuremberg 1946-
- Jacobsen H.A., *Fall Gelb*, Wiesbaden 1957
- Jacobsen H.A., „Motorisierungsprobleme im Winter 1939/40”, *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, 1956, s. 497–518
- Kreidler E., *Die Eisenbahnen im Machtbereich der Achsenmächte während des Zweiten Weltkrieges*, Göttingen 1975
- Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht*, Frankfurt am Main 1965
- Krumpelt I., *Das Material und die Kriegführung*, Frankfurt am Main 1968
- Krumpelt I., „Die Bedeutung des Transportwesens für den Schlachterfolg”, *Wehrkunde* 5, 1965, s. 465–472
- Leach B., *German Strategy against Russia*, London 1973
- Liddell Hart B.H., *History of the Second World War*, London 1973
- Mueller-Hillebrand B., *Das Heer*, Frankfurt am Main 1956
- Overy R.J., „Transportation and Rearmament in the Third Reich”, *The Historical Journal* XVI, 2 (1973), s. 389–409
- Ploetz A.G., *Geschichte des Zweiten Weltkrieg*, Würzburg 1960
- Pottgiesser H., *Die deutsche Reichsbahn im Ostfeldzug 1939–1944*, Neckargemund 1960
- Rohde H., *Das deutsche Wehrmachttransportwesen im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1971
- Seaton A., *The Russo-German War*, London 1971
- Stieger R., *Panzertaktik*, Freiburg im Breisgau 1973
- Teske H., *Die silbernen Spiegel*, Heidelberg 1952
- Thomas G., *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft 1918–1945*, Boppard am Rhein 1966
- Trevor-Roper H.R., *Hitler's War Directives*, London 1964
- Wagner E., *Der Generalquartiermeister*, München–Wien 1963
- Windisch, *Die deutsche Nachschubtruppe im Zweiten Weltkrieg*, München 1953

▣ ROZDZIAŁ 6

Niepublikowane (mikrofilmy)

DAK/Qu., KTB + Anlagen, GMR/T-314/15/000861

DAK/Qu., KTB + Anlagen, GMR/T-314/16

OKH/Genst.d.H./Fremde Heere West, meldunki wywiadowcze, Afryka Północna, GMR/T-78/45/6427915
 OKH/Genst.d.H./Op.Abt. (IIB), Chefsachen-Feindbeurteilungen und eigene Absichten, GMR/T-78/646/0000933
 OKH/Genst.d.H./Op.Abt. (III i IIB), Meldungen Nordafrika, GMR/T-78/325
 OKH/Genst.d.H./Op.Abt. (IIB), Tagesmeldungen Nord Afrika, GMR/T-78/324
 OKH/Genst.d.H./Org.Abt. (III), KTB, GMR/T-78/414/6382356
 Stato Maggiore Generale, Verbale der Colloquio tra l' Eccellenza Cavallero ed il Maresciallo Keitel, 25.8.1941,
 IMR/T-821/9/000322

Także na mikrofilmie

B. Mueller-Hillebrand, *Germany and her Allies in World War II*, niepublikowane studium, US Army Historical Division MS No. P-108, GMR/63-227

Źródła publikowane

Assmann K., *Deutsche Schicksalsjahre*, Wiesbaden 1951
 Baum W., Weichold E., *Der Krieg der Achsenmächte im Mittelmeer-Raum*, Göttingen 1973
 Becker C., *Hitler's Naval War*, London 1974
 Bernotti R., *Storia della guerra nel Mediterraneo*, Roma 1960
 Bragadin M.A., *The Italian Navy in World War II*, Annapolis 1957
 Brand E.D., *Railways of North Africa*, Newton Abbot 1971
 Cavallero U., *Commando Supremo*, Bologna 1948
 Detwiller D.S., *Hitler, Franco und Gibraltar*, Wiesbaden 1962
Documents on German Foreign Policy, Washington – London 1948–, Seria D, t. IX
 Faldella E., *L'Italia e la seconda guerra mondiale*, Bologna 1959
 Favagrossa C., *Perchè perderemo la guerra*, Milan 1947
 Gabriele M., „La Guerre des Convois entre l'Italie et l'Afrique du Nord”, w: Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (red.), *La Guerre en Méditerranée 1939–1945*, Paris 1971
 Gruchman L., „Die »verpassten strategischen chancen« der Achsenmächte im Mittelmeerraum 1940–1941”, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970, s. 456–475
 Jacobsen H.A., Rohwehr J., *Decisive Battles of World War II*, London 1965
 Jäckel E., *Frankreich in Hitlers Europa*, Stuttgart 1966
 Kesselring A., *Memoirs*, London 1953. (wyd. polskie pt. *Żołnierz do końca*, Warszawa 1996)
Les Lettres secrètes échangées par Hitler et Mussolini, Paris 1946
 Liddell Hart B.H., *The German Generals Talk*, London 1964
 Liddell Hart B.H. (red.), *The Rommel Papers*, New York 1953
 Macintyre D., *The Battle for the Mediterranean*, London 1964
 Maravigna R., *Come abbiamo perduto la guerra in Africa*, Roma 1949
 Playfair S.O., *The Mediterranean and the Middle East*, London 1956
 Rintelen E. von., „Operation und Nachschub”, Wehrwissenschaftliche Rundschau, 1951, 9–10, s. 46–51
 Rochat G., „Mussolini Chef de Guerre”, Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 100, 1975, s. 59–79
 Rosskill S.W., *The War at Sea 1939–1945*, London 1956
 Stark W., *The German Afrika Korps*, Military Review, 1965, s. 91–97
 Stato Maggiore Esercito/Ufficio Storico (red.), *Terza Offensiva Britannica in Africa Settentrionale*, Roma 1961
 Westphal S., *Erinnerungen*, Mainz 1975

Westphal S. (red.), *The Fatal Decisions*, London 1956

Weygand M., *Recalled to Service*, London 1952

■ ROZDZIAŁ 7

Niepublikowane

Liddell Hart Centre for Military Archives

kolekcja Chestera Wilmota, sygn. 15/15/30, 15/15/47, 15/15/48

Public Record Office, Londyn⁷³⁶

WO/171/146, WO/171/148, WO/205/247, WO/219/259, WO/219/260, WO/219/2521, WO/219/2976,
WO/219/3233

Źródła drukowane

Amerykańskie historie oficjalne

Bykofsky J., Larson H., *The Transportation Corps*, Washington 1957

Harrison G.A., *Cross Channel Attack*, Washington 1951

Ross W.F., Romanus C.F., *The Quartermaster Corps: Operations in the War Against Germany*, Washington 1965

Ruppenthal R.G., *Logistical Support of the Armies*, Washington 1953

Brytyjskie historie oficjalne

Ellis H., *Victory in the West*, London 1953

Ehrman J., *Grand Strategy*, vol. V, London 1956

Inne źródła drukowane

Administrative History, 21. Army Group, London, b.r.w.

Bradley O.N., *A Soldier's Story*, London 1951 (wyd. polskie pt. *Żołnierska epopeja*, przeł. E. Niemirska, Warszawa 1989)

Busch E., „Quartermasters Supply of Third Army”, *The Quartermaster Review*, listopad–grudzień 1946, s. 8–11, 71–78

Butcher H.C., *Three Years with Eisenhower*, London 1946

Chandler A.D. (red.), *The Papers of Dwight David Eisenhower*, Baltimore 1970

Eisenhower D.D., *Crusade in Europe*, London 1948 (wyd. polskie pt.: *Krucjata w Europie*, przeł. Aleksander Suda, Warszawa 1959)

Greenfield K. R. (red.), *Command Decisions*, London 1960

Huston J.A., *The Sinews of War*, Washington 1966

Liddell Hart B.H., „Was Normandy a Certainty?”, w: *Defense of the West*, London 1950

Montgomery B.L., *Memoirs*, London 1958 (wyd. polskie pt.: *Wspomnienia*, Warszawa 1961)

Morgan F., *Overture to Overlord*, London 1950

„Musketeer”, „The Campaign in N.W. Europe, June 1944 – February 1945”, *Journal of the Royal United Services Institute*, 1958, s. 72–81

Patton G.S., *War as I Knew It*, London, b.r.w. (wyd. polskie pt.: *Wojna jak ją poznałem*, przeł. E. Niemirska, Warszawa 1964, 1989, 2006)

Wilmot C., *The Struggle for Europe*, London 1952

■ ROZDZIAŁ 8

Leigton R.M., „Logistics”, w: *Encyclopaedia Britannica*, wyd. 14, London–New York 1973

Muraise R., *Introduction à l'Histoire Militaire*, Paris 1964

Wavell A.C.P., *Speaking Generally*, London 1946

Wheldon J., *Machine Age*, London 1968

Skorowidz

ADSEC 169, 174

Afrika Korps 12, 149, 152, 154, 157–159, 161, 162, 204

– zaopatrzenie 154, 156–159

Alam-el-Halfa, bitwa 163

Alba Ferdynand Álvarez, księżę 15

Aleksandria 161, 162

Alianckie Siły Ekspedycyjne 169

Alombert Paul Claude 44, 48–50, 52, 55, 213

Alte Feste, bitwa 23

Amiens 104

– pokój w 44

amunicja, zaopatrzenie w

– XVII wieku 26, 27, 30, 37

– XVIII wieku 37

– kampanii w 1805 r. 49, 53, 55

– kampanii w 1812 r. 58

– kampanii w 1866 r. 71

– do 1870 r. 37

– kampanii 1870–71 r. 81, 83, 86, 88

– 1914 r. 105, 106, 116, 117

– 1940 r. 123

– 1941 r. 124, 131, 134, 137, 138, 146

– 1944 r. 172, 174, 178, 181

– Afryce Północnej 150, 153, 159

– bitwie nad Marną 107, 109

– planie Schlieffena 98, 100

– porównaniu do innych wymagań 190, 191, 199, 203, 204, 206, 208, 209, 211

Armia Pancerna „Afryka”, *zob.* Afrika Korps

Arnhem 184, 186

Arras 25

Assmann, Kurt 149

Augerau Pierre François Charles 48

Aussenstelle 127

– Mitte 141

– Nord 131, 132

– Süd 134, 136, 219

Austerlitz 43, 45, 54, 56, 65, 66

– bitwa pod 45, 56, 65, 66

Baner Johan 23

Barclay de Tolly Michaił 63

Bazaine François Achille 80, 81

Beauharnais Eugeniusz de 42, 62, 210

Beaumont, bitwa 87

Bedell Smith Walter 182

Benghazi 150, 153, 154, 157–163, 165

Bernadotte Jean Baptiste 44–46, 48, 49, 51, 54, 55

Berthier Louis Alexandre 45, 48, 51, 56, 58, 59, 62

– przygotowuje kampanię 1805 r. 45

Bertrand Henri Gatien 46

białostocki kocioł 137

Bismarck Otto von 74, 77

Blenheim, bitwa 33, 34

Bloem Walter 103, 104, 108

Bock Fedor von 137, 139, 142

– prowadzi uderzenie na Moskwę 144

Bonaparte Hieronim 60, 65

Bonin Eduard von 69

Borny, bitwa pod 87

Borodino, bitwa pod 59, 62, 63, 170, 199, 202, 203, 210

Boulogne 43, 48, 56, 181

– obóz 44

Bourcet Pierre Joseph de 41

Bourgogne (Ludwik Burbon), diuk de 29

Bradley Omar 169, 175, 182, 186

Brauchitsch Walther von 132, 139

Brégués 25

- Breidta, kompania 48, 53
Breitenfeld, bitwa 21
Bülow Adam von 64
Bülow Karl von 103, 109, 110
- C**alais 25, 171, 181
Camphausen Ludolf von 76
Cavallero Ugo 158, 160, 161, 162, 163
Clausewitz Carl von 31, 32, 38, 59, 62–64, 68, 96, 189, 196, 198, 211
Colin Jean 44, 48–50, 52, 55, 64, 213
Commando Supremo 154, 160, 162
commissionaires de guerre 44, 65
COMZ 169, 174, 178
Conti Torquato 20
Crerar Henry Duncan Graham 175, 186
- D**arlan François 152
Daru Pierre Antoine 56
Davout Louis Nicolas 45, 49–52, 54, 57, 60, 62
Dejean Jean François 43, 45, 46, 49
Dempsey Miles Christopher 175, 176, 181, 186
Dépôt de Guerre 57
D'Hautpoul Jean-Joseph 51
Dieppe 181
Dniepr 124, 127, 128, 135, 136, 143
Dryssa, obóz w 59, 62, 63
Dumas Mathieu 52, 56
Dunkierka 25, 26, 98, 102, 113, 181
– oblężenie w 1644 r. 25
– oblężenie w 1658 r. 25
– zatrzymanie korpusów pancernych przez Hitlera 122
Dürenstein, bitwa pod 55
Dyrektywa Nr 21 Plan Barbarossa 124
działania oblężnicze
– XVIII w. 41
– XVII w. 18
Dźwina 124, 127
- E**ckstein Otto 141, 142
Eindhoven
– oblężenie w 1583 roku 18
– operacja Market-Garden 186
Eisenbahnruppen, *zob.* wojska kolejowe
Eisenhower Dwight 169, 176, 177, 181, 182–187, 208
– planowanie kampanii w Europie 182
– podejmuje decyzję o natarciu szerokim frontem 183, 186
El-Alamein bitwa 163, 165
elektor Bawarii 46
– wojna o sukcesję hiszpańską 34
elektor Kolonii 27
elektor Moguncji 33
équipage des vivres 25
Eugeniusz Sabaudzki 32, 38, 41
– kampania 1701 r. 40
- F**alaise, kocioł 181
Feldeisenbahnwesen 117
Francs-tireurs 80, 81, 103
Frankonii stany 33
Freudenthal, mjr von 69
Fröschwiller, bitwa 80
Fryderyk Wielki 31, 32, 37, 38, 40, 68, 73
– marsze 32, 38
- G**ambetta Léon 85
Général des vivres 25
Gercke Rudolf 121, 127, 129, 133, 139
gęstość zaludnienia 36, 90
Gramont Antoine 25
Gravelotte, bitwa 80, 87
Groener Wilhelm 99–101, 107, 108, 114, 119, 167
Grosstransportraum 121, 125–129, 131, 146
– za Grupą Armii Mitte 137, 138, 142
– za Grupą Armii Nord 131, 133
– za Grupą Armii Süd 134–136
Guderian Heinz 141, 150
– dowodzi 2 GPanc 137–141, 144, 147, 209, 219
– forsowanie Mozy 122
Guibert Jacques Antoine Hippolyte 28, 30, 57
– prorok wojny manewrowej 30
Gustaw Adolf 15, 18, 20, 23, 29, 64, 201, 210
– artyleria 20
– kampanie w Niemczech 20, 21, 23

Habsburgowie 15, 46

Halder Franz 122, 124–126, 128, 129, 132–136,
138–140, 142, 144, 145, 147, 149, 151–153, 161

Hausen Max von 105, 110, 113

Hawr 181

Hentsch Richard 107

Hindenburg Paul von 173

Hitler Adolf 119, 120, 122–124, 133–140, 142, 144,
146, 147, 149, 150, 152, 153, 157–160, 162–165,
168, 181, 184, 205

– a Bliski Wschód 149

– a Malta 162

– planowanie ataku na ZSRR 123, 124, 131

– relacje z Mussolinim 151

– zwrot na Ukrainę 139

Hodges Courtney Hicks 175–177, 181, 182, 185, 186

Hoepner Erich 133, 134, 137

Hoth Hermann 137, 139, 140

Houssaye Félix Le Peletier de La 29, 38

Humań, kocioł 134

Jan Orański 20

Jena-Auerstädt bitwa 56

Jerzy Wilhelm, elektor brandenburski 21

Jomini Antoine-Henri 11, 196

Karol VIII 18

Keller Alfred 131

Kesselring Albert 159, 160, 162, 163

Kijów 123, 124

– kocioł pod 135, 139

Kleinkolonnenraum 121, 126

Kleist Ewald von 135, 136

Gluck Alexander von 98, 101, 103, 105–107, 109, 112,
113, 115, 117

– nakazuje marsz w kierunku Marny 107

Kluge Günther von 140, 141

koleje

– a austriackie twierdze 79

– a doktryna wojenna 76

– a planowanie kampanii w ZSRR 123–125

– a rozwinięcie w 1870 r. 78

– porównanie kolei francuskich i niemieckich 75–76

– rozwój dla celów wojskowych 72

– rozwój w latach 1870–1914 94–96

– w 1864 r. 73

– w 1866 r. 73

– w Afryce Północnej 150

– w Belgii 184, 186

– w czasie ofensywy na Ukrainę 135–137

– w czasie uderzenia na Leningrad 132–134

– w czasie uderzenia na Moskwę 138, 141–143,
145–146

– w III Rzeszy 119

– w kampanii nad Marną 107–114

– w Normandii 174

– w planie Schlieffena 99

– wpływ armii pruskiej na 75–76

– w Prusach 73–75

– w wojnie francusko-pruskiej 80–84, 88–92

– w ZSRR 129–131

– za różnymi armiami 109–114, 113–114

kompanie transportowe

– alianckie w 1944 r. 175, 176, 178, 184, 185

– niemieckie w 1914 r. 96, 99, 103, 104, 106, 107,
109, 116

– niemieckie w 1939 r. 122

– niemieckie w 1941 r. 146

Kondeusz Wielki (Ludwik Burbon) 27

Königgratz 74

korpus intendentów, powstanie 1643 25

Księstwo Warszawskie 199

La Manche, kanał 44, 45, 81, 169, 170, 177, 181, 186,
187

Landau oblężenia 29, 34, 38, 49, 78

Lannes Jean 45, 49, 51, 52, 54

Le Cateau, bitwa 104, 106, 107

Leeb Wilhelm von 131–133

Lee John 174

Leningrad 124, 128, 131–134, 143

Le Tellier Michel 24–26, 40

– reformy 24, 25

– zostaje ministrem wojny 24

Liddell Hart Basil Henry 12, 28, 30, 117, 144, 149,
151, 170, 177, 181, 182, 191, 195, 196

- Liège 27, 101–104, 108, 110, 115, 182, 184
 Lille 122
 – oblężenie 41
 List Friedrich 72, 76, 77
 logistyka 12
 – w XVII w. 20, 21, 25
 – w XVIII w. 39, 41
 – a historycy cywile 11
 – armia częściowo zmotoryzowana 119–122, 165
 – definicja 11
 – operacja Barbarossa 123
 – Overlord 169–174, 177
 – planu Barbarossa 121, 129, 143, 146, 147
 – planu Schlieffena 96, 97, 100, 101, 115, 116
 – rola na wojnie 189–193
 – w 1866 r. 75
 – w 1870 r. 81
 – w 1941 r. – GA Mitte 140
 – w 1941 r. – GA Nord 128
 – w Afryce Północnej 150, 151, 159–161, 165
 – w czasie wojen napoleońskich 59, 64
 – w latach 1939-40 121, 122, 123
 lokomobile 90
 Lossberg Bernhard von 123, 124, 128
 Louvois François-Michel le Tellier 24, 26–30, 40, 59, 65, 167
 – ograniczenia systemu magazynów 28
 – reforma 26, 27
 Ludwik XIV 15, 27, 29, 37, 38
 Luftwaffe 133, 134, 154, 156, 157, 160, 172
 Luxembourg François Henri de Montmorency-Bouville, diuk 28
- M**
 Mack Karl 48, 53, 54, 64
 MacMahon Patrice 84
 magasins généraux 26
 Magdeburg 58
 – oblężenie 21
 Malplaquet, bitwa pod 15
 Malta 153, 154, 156, 158, 160–164
 Manstein Erich von 131, 133
 Mantua, oblężenie 42, 66
 Marcks Erich 123, 124
 Marlborough (John Churchill), diuk 29, 32, 33, 34, 38, 41, 42, 50, 53, 66, 167, 195, 200, 201
 – kampania 1704 r. 32
 Marmont Auguste Frédéric Louis 44–46, 48, 49, 51, 52, 54
 Marna, bitwa nad 96, 98, 103–110, 112–117
 Mars-la-Tour 79, 84
 – bitwa 80, 86, 87
 Maurycy Orański 18, 19, 20
 – kampania 1602 r. 16, 19
 – kampania 1610 r. 15
 Maurycy Saski 42
 – wyjaśnia system zaopatrzeniowy 31
 Medina, bracia 33
 Metz 25, 79, 81, 83–85, 88–90, 97, 108, 114, 177, 183, 186, 190
 – oblężenie 80, 81
 – zaopatrywanie podczas oblężenia 84
 Minden, bitwa 73
 Ministerstwo Wojny, Prusy 70
 Mińsk, kocioł 137
 Moltke Helmut von (młodszy) 100–105, 113, 115–117, 167
 – modyfikuje plan Schlieffena 101, 102
 – rozpoczyna ofensywę w Lotaryngii 114
 Moltke Helmut von (starszy) 57, 67, 71, 72, 74–81, 83–91, 94, 98, 168, 169, 189, 190, 203
 – bombarduje Paryż 81
 – dyslokacja wojsk w 1866 r. 73
 – nowy sposób operowania 72
 – o wojnie 1866 r. 70
 – planuje wojnę z Francją 77
 Montgomery Bernard Law 175–177, 181–187, 196, 208
 – planuje uderzenie wąskim frontem 182, 183
 Morgan Frederick 168, 171
 Mortain 175
 Moskwa 56, 58–60, 62, 63, 65, 66, 123, 124, 128, 134, 137–139, 141, 143, 144, 146, 147, 150, 206, 210
 – niemieckie uderzenie w 1941 r. 140–144, 146
 – odwrót francuski 62
 Murat Joachim 46, 49–51, 54–56, 60, 62
 – kampania 1812 r. 60, 62

- lustruje przygotowania do kampanii w 1805 r. 49
- w 1806 r. 68
- Mussolini Benito 150–152, 158–160, 162
- plany zajęcia Tunezji 158
- N**amur 97, 102, 108–110, 115, 122
- Napoleon 11, 26, 33, 34, 41–60, 62–67, 71, 72, 90, 91, 105, 117, 124, 167, 168, 170, 189, 193, 199, 202, 203, 210, 213
- kampania w 1805 r. 41, 43, 44, 50
- kampania w 1809 r. 56
- kampania w 1812 r. (przygotowania) 57–59
- kampania w 1812 r. 57, 60, 62, 63, 70
- opinia Clausewitza 38, 64
- organizacja zaopatrzenia 44
- system zaopatrzenia 58, 64–67, 190
- sztuka wojenna 12, 41, 42, 67
- Napoleon III 77, 80, 93
- Ney Michel 45, 49–53, 55
- Noiseville, bitwa 87
- Normandia 170, 171, 173–178, 182, 184, 196, 204
- NSDAP 119
- O**dległość maksymalna 32, 95, 191–192
- w bitwie nad Marną 116
- OKH 121–123, 125, 128, 129, 133, 135–139, 141–147
- a kampania w Afryce Północnej 151–154, 159
- planowanie operacji Barbarossa 123, 126
- OKW 121, 123, 124, 156
- Ołomuniec 31, 72, 73
- oblężenie 31
- Operacja Barbarossa 123, 134, 152, 205
- ordonnateurs 44, 45, 50, 51, 54, 55, 65
- Ostenda, oblężenie 18
- Overlord 170, 173, 174, 175, 187, 192
- Oxenstierna Axel 21
- P**aliwa i smary
- w kampanii 1944 r. 169, 170, 173–175, 177
- w kampanii rosyjskiej 138, 141–143
- Paryż 25, 63, 79–81, 85–87, 90, 97, 98, 152, 171, 177, 185, 212
- oblężenie 81, 84–86, 90
- pasza 36, 37, 39, 52, 60, 100, 105, 115, 190, 191, 201
- sposoby pozyskiwania 200
- uprawy paszowe 36
- zaopatrzenie w XVII w. 19, 23, 25, 26, 28
- zaopatrzenie w XVIII w. 29, 32–34, 37
- zaopatrzenie w 1864 r. 70
- zaopatrzenie w 1866 r. 74
- zaopatrzenie w 1870 r. 85
- zaopatrzenie w 1914 r. 94, 95, 104, 105, 116, 117
- zaopatrzenie w 1941 r. 131
- zaopatrzenie – wojny napoleońskie 45, 52, 55, 59, 60
- zaopatrzenie w porównaniu do innych wymagań 199, 201, 203, 206, 208, 210
- Patton George S. 150, 175, 177, 181–183, 185–187, 207
- wyłamuje się z przyczółka normandzkiego 175
- Perjes G. 66
- Petiet Claude Louis 44, 49
- przygotowuje kampanię 1805 r. 46
- Phull Karl Ludwig von 36, 59, 62
- places fortes du roi 26
- polowe kolejki wąskotorowe 95
- Poniatowski Józef 60
- porty
- we Włoszech i w Afryce Północnej 151–156, 158, 160–165
- w kanale La Manche 181
- w Normandii 173–174
- w północno-zachodniej Europie 171
- Prittwitz Moritz von 76
- Puységur 28, 29, 36
- R**AF 153, 158, 171
- Red Ball Express 178
- régisseurs 44
- Reinhardt Georg Hans 132, 133
- rekwizycje
- w 1805 r. 51–53
- w 1866 r. 74
- w 1870 r. 83–88
- rewolucja militarna 15
- Reyher Karl von 76

- Rheinwald Julien Charles Louis 50
 Richelieu, Armand Jean du Plessis diuk de 23
 Rintelen Enno von 149, 151, 159, 161, 164
 Rocroi, bitwa 15
 Roginat André de 67
 Rommel Erwin 12, 13, 149, 150, 152–154, 156–165,
 167, 168, 191
 – a Włosi 154
 – kampania w 1941 r. 153
 – kampania w 1942 r. 160–163
 – odwrót w 1941 r. 157, 158
 – o logistyce 150, 160, 165
 Rundstedt Gerd von 134–137, 181
 Rüstow Heinrich von 76
- S**adowa, bitwa pod 70–72, 74
 Saint-Privat, bitwa 80
 Savary Anne Jean Marie 49
 Schlieffen Alfred von 96–102, 104, 105, 112, 113,
 115–117, 168
 – planuje wojnę z Francją 96, 98
 Schlieffena plan 12, 96–98, 100, 113, 115, 117, 187,
 196
 – logistyczna wykonalność 97–99, 101
 Schwarzenberg Karl Philipp 62
 Sedan 80, 84, 99, 108, 112
 – bitwa w 1870 r. 80, 84, 87
 service des vivres 53
 SHAEF 169, 175, 177, 181, 184, 185, 187
 – struktura 169
 Sieger Ludwig 107
 służby zaopatrzeniowe, XVIII w. 34
 Smoleńsk 60, 62, 124, 126, 127, 137, 138, 139, 141,
 143, 199, 209
 – bitwa w 1812 r. 63
 – kocioł w 1941 r. 137–139
 Somma, bitwa 191
 Soult Nicolas 45, 46, 49–51, 53–55
 Spicheren, bitwa 79, 80
 Spinola Ambrosio 16, 17
 Stany Generalne 20, 33
 Strauss Adolf 141
 Sully Maximilien de Béthune 17
- Sun Tzu 198
 system pięciu dni 32, 38
 Sztab Generalny, Prusy 73, 88, 99, 101, 117, 125, 147,
 168
- Ł**abory
 – austriackie 67
 – francuskie 46, 52
 – pruskie 69, 94, 95, 98, 101, 104
 – – niedociągnięcia 87, 88
 – – w 1914 r. 106, 116
 – – w wojnie 1866 r. 70, 71, 78
 – – w wojnie 1870 r. 83–86
 Tallard Camille d'Hostun 29, 34, 38
 Talleyrand Charles Maurice de 46
 Tempelhoff Georg Friedrich 32, 38
 Thionville 114
 – oblężenie 25
 Thoma Wilhelm von 151, 154, 161
 Tilly Johann t'Serclaes 21
 Timoszenko Siemion Konstantynowicz 134
 Tobruk 153, 154, 160, 162–164
 – port 154, 161, 162, 164
 Toppe Alfred 131–133
 Torstensson Lennart 23
 transport motorowy
 – w bitwie nad Marną 114, 115
 – w kampanii francuskiej 122
 – w kampanii polskiej 122
 – w narodowosocjalistycznych Niemczech 119, 121
 – w operacji Barbarossa 128, 132–136, 139, 142,
 143, 146
 – w planie Schlieffena 100, 207
 – w planowaniu operacji Barbarossa 125, 126
 Trypolis 150–163
 Turenusz (Henri de Turenne), diuk de 25, 26, 43
 – kampania w 1672 r. 27
- V**auban Sébastien le Pretre de 30, 37, 39, 42
 Verdun 98, 99, 112, 113
 Vichy, rząd 152, 158
 Vionville, bitwa 80

- W**agner Eduard 121, 122, 127, 131, 133, 138, 145
 – wyposażenie zimowe w 1941 r. 143
 Wallenstein Albrecht Wenzel 15, 17, 18, 20, 23, 28,
 33, 64, 85, 190
 – system kontrybucji 17
 – system zaopatrywania 17
 Warszawa 124
 Wartensleben Hermann Ludwig von 74
 Waterloo, bitwa 67
 Wehrmacht 119, 121–123, 127, 143–145, 147, 150,
 159, 161, 170, 174, 181, 182, 196, 205, 206
 Wehrmachttransportwesen 127
 Weichs Maximilian von 137
 Weinknecht Friedrich 134
 Weissenburg, bitwa 87
 Wielka Armia 50, 52, 54, 56, 62, 71, 199
 Wilhelm II 116
 Wilhelm Pruski, książę, król pruski, cesarz Niemiec
 69, 76
 Wilmot Chester 176
 wojna krymska 69
 wojna o sukcesję hiszpańską 29
 wojna prusko-austriacka 70, 71, 75, 89
 wojna prusko-francuska 80, 81, 86, 87
 wojna siedmioletnia 38
 wojna trzydziestoletnia 15, 17, 23, 39, 200
- wojny hugenockie 15
 wojska kolejowe 79, 127
 – utworzenie 79
 – w 1870 r. 79, 89
 – w 1914 r. 99, 108, 117
 – w 1940 r. 123
 – w 1941 r. 127, 128, 129, 143, 145
 Wörth, bitwa 87
 Wrangel Carl Gustaf 24
 wyżywienie 12, 16, 18, 21, 25, 29, 33, 38, 43, 46, 66,
 69
 – w bitwie nad Marną 115
 – w kampanii 1805 r. 48, 49, 51, 53, 55
 – w kampanii 1812 r. 57, 58, 65
 – w planie Schlieffena 105
 – w planowaniu operacji Barbarossa 126
 – w Północnej Afryce 150
 – w wojnie 1870 r. 85, 89
 – w XVIII w. 39
 – wyżywienie w porównaniu do innych wymagań
 190, 199, 206
- Y**oung, Desmond 149
 Ypres, oblężenie 25
- Z**eitzler Kurt 135